

HISTORICKÝ GLOSÁŘ

Přiložený výkladový slovníček je míněn především jako pomůcka, která by začátečníkům měla pomoci vyznat se v předloženém spisu a dílem také v „jazyce historiků“. Proto je heslář stylizován lehčím perem a samotný komentář se omezuje na základní charakteristiku, údaje a souvislosti.

Absolutní datování – vychází z více či méně přesného vsazení studované události do přímé časové osy. Absolutní datování je příznačné zejména pro historický výklad. Spřízněné obory jako etnologie, archeologie nebo dějiny umění však častěji pracují s intervalovou datací.

Akultura – proces změny, v němž hodnoty jednoho kulturního systému pronikají (nebo jsou přejímány) jinou kulturou.

Annales – vlivná francouzská historická škola, která vznikla ve třetí dekádě minulého století kolem časopisu *Annales* (odtud její jméno) a zpočátku se ostře vymezovala k tradičně pojatému událostnímu dějepisectví. Radikálními názory proslulý a zprvu nepřiliš rozsáhlý kruh historiků, jenž do konce války představoval spíše okrajový proud francouzského dějepisectví, ovládl ve druhé polovině 20. století významná univerzitní pracoviště a zásadně ovlivnil způsob historického myšlení. Po roce 1968 se škole *Annales* dostalo velkého mezinárodního uznání, ale zároveň došlo k jejímu rozpadu do několika proudů a postupně byly omilostněny i dosud zavržené politické a událostní dějiny. Zároveň si škola zachovala provázanost s jinými humanitními a přírodovědnými obory, především pak s antropologií, sociologií, psychologií, geografii, statistikou nebo klimatologií. Programové zásady postupně zformulovali a rozpracovali Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel, Georges Duby, Jacques Le Goff nebo Emmanuel Le Roy Ladurie. Za hlavního představitele čtvrté (dosud poslední) generace je pokládán Roger Chartier.

Archaický – obecně starobylý, v historické nebo archeologické literatuře může být takto označeno „předstátní“ nebo raně historické období.

Artefakt – výsledek lidské činnosti, který vypovídá jak o technologické úrovni společnosti, tak o jejích ekonomických a sociálních strukturách nebo o povaze dějinných událostí. Za artefakty jsou pokládány užitkové předměty nebo jejich zlomky (šipka, nádoba, srp), objekty (hroby, domy) i velké sídlištní útvary (hradiště, města) se všemi rozmanitými položkami (lán, usedlost, kovárna, mlýn, lom, stezka, pramen). Artefakt je základním pramenem archeologického poznání.

Dějiny – někdy je tento pojem chápán jako synonymum k historii. František Graus, který se nechal poučit německými tradicemi, ovšem navrhol, aby i čeští historikové rozlišovali mezi minulostí (*Vergangenheit*), historií (*Historie*) a dějinami (*Geschichte*). Zatímco minulostí rozuměl vše, co se kdy událo, od pádu stromu nebo výbuchu sopky v liduprázdném pralese, přes ústně předávané a třeba i zapomenuté příběhy, až po vědecky poznatelný odkaz mrtvých i živých kultur, historii chápal jako poznatelnou část minulosti, která je předmětem zájmu historiků (odtud také název oboru). Dějiny pak vnímal jako výsledek práce historiků, řečeno slovníkem Michela de Certeaua „historiografické operace“.

Dějiny idejí – sledují proměny intelektuální historie a vývoj filosofických systémů, jež promlouvaly do společenského dění.

Dějiny každodennosti – všímají si jedince i společnosti v rytmu a proměnách dnů všedních a svátečních. Právě dějiny každodennosti umožnily historikům sledovat dříve přehlížené, svou povahou soukromé sféry lidského chování a jednání.

Dějiny mentalit – všímají si strategie vybraných sociálních skupin, jejich hodnotových systémů a postojů, zkráceně kolektivní identity. Mentalitu lze proto zkoumat výlučně v rámci sociální skupiny, nikdy ne jako „mentalitu jedince“. Počátky takto pojatého výzkumu sahají k francouzskému sociologovi Emilu Durkheimovi, jenž jako první použil termín „kolektivní reprezentace“ (1898). V historickém myšlení se dějiny mentalit usadily až ve 30. letech 20. století, kdy se sociologickými postupy inspirovala škola *Annales*. Velkého uznání se dostalo také metodickým úvahám a pracím Johana Huizingy nebo Norberta Eliase. Dějiny mentalit jsou v některých zemích pokládány za samostatnou vědeckou disciplínu, jíž je, v souvislosti s bezmála neomezenými možnostmi hromadné analýzy seriálních pramenů, prorokována světlá budoucnost.

Diskurs – původně rozprava, přednáška nebo výklad k určitému tématu, a to buď formou dialogu, nebo monologu. Teorii diskursu rozvinul v roce 1960 Michel Foucault, který si uvědomil, že se studované texty neliší navzájem pouze obsahem a vnitřní argumentací, nýbrž i jazykem, v němž se promítají dobové, ideologicky i sociálně podmíněné podněty. Jazyk a jazykové prostředky proto mohou vypovídat o době a společenských (historických) souvislostech.

Dlouhé trvání – označení pomalu plynoucího času dlouhé změny (*longue durée*), jenž dovoluje sledovat události v souřadnicích často i velmi nepřímých a vzdálených příčin a následků. Dlouhý středověk uvedl do historické literatury Fernand Braudel, dnes je dlouhé trvání rozlišeno ve třech polohách: Nejprve podle vlastního smyslu, což znamená, že se základní společenské, hospodářské a politické struktury mění jen velmi pomalu, pokud vůbec. Ve druhém plánu historikové pracují s termínem konjunktura, čímž míní hospodářské a sociální proměny (kolísání) v delším časovém úseku. Konečně poslední rovinu dlouhého trvání tvoří dějiny událostí tak, jak byly zachyceny a převyprávěny soudobými pozorovateli a prameny.

Druhý život – metafora pro vzpomínky na události a jejich význam v dějinách. „Druhý život“ se zpravidla se dosti příkře míjí se skutečným průběhem událostí nebo s významem, jenž byl té či oné události přiznán současníky.

Edice – zpřístupnění pramenů podle přesných, časově nebo problémově definovaných zásad. Jedna ze základních pomůcek historikovy práce.

Ego-historie – dějiny a příběhy vyprávěné z osobních pozic, pod vlivem vlastní (osobní) zkušenosti.

Heuristika – první etapa historikovy práce, která je věnována shromažďování, třídění, četbě a kritice historických pramenů a literatury ke studované otázce.

Historická antropologie – studuje postoje, pocity, názory, hodnoty, chování, jednání a způsob myšlení jedince v dějinách. Historická antropologie se nechala metodicky inspirovat etnologií, sociálními dějinami, mikrohistorií, dějinami mentalit a každodennosti. Za samostatný obor je pokládána přibližně od 70. let 20. století, přičemž tematicky i metodicky se vymezila vůči tradičnímu výkladu dějin, neboť ten chápe vývoj lineárně a v jeho rámci nestuduje jedince, nýbrž společenské a sociální

vrstvy, třídy nebo procesy. Historická antropologie si také klade otázku, kde se nachází hranice mezi dějinnými strukturami a subjektivním chováním, do jaké míry je jedinec omezen prostředím, které je ovšem zase výsledkem dějinného vývoje, do jaké míry je schopen v tomto prostředí uplatnit svou individualitu a jak se v životě jedince odrážejí velké historické události a procesy.

Historická demografie – programově se zaměřuje na proces reprodukce lidských populací. Předmětem studia demografie tedy je přirozený proces obnovy obyvatelstva. Pracuje tak s pojmy jako úmrtnost (mortalita), nemocnost, porodnost (natalita), potratovost, sňatečnost a rozvodovost.

Historická geografie – programově se zaměřuje na různé proměny zeměpisně (geograficky) definovaného prostoru. Je založena na interdisciplinárním přístupu, stojí na pomezí mezi geografii a historií, neboť studuje vývoj a proměny ve správním, hospodářském, sociálním i mocenském rámci. Moderně chápáná historická geografie je proto úzce metodicky provázána s archeologií, hospodářskými dějinami, dějinami osídlení, dějinami práva a samozřejmě s geografickými disciplínami, s historickou demografií, toponomastikou, architekturou a urbanismem, kartografií, geodézií, geologií, botanikou, klimatologií, pedologií a ekologií. V českých zemích je ovšem historická geografie namnoze chápána jako součást regionální vlastivědy.

Historická literatura – zpřístupňuje výsledky rozboru a interpretace pramenů, a to jednak formou syntéz (monografie) nebo v podobě dílčích příspěvků a studií. Historická literatura se tak stává prostorem, v němž historikové vedou vědecký dialog. Cennou položkou historikovy práce jsou rovněž dnes spíše podceňované a opomíjené anotace nebo recenze.

Historická periodizace – je sice odvozena z dějinného vývoje, nicméně sama vypovídá o názorových a filosofických pozicích svých tvůrců, kteří se takto pokoušejí vystihnout základní dějinné skutečnosti, pojmenovat obecné (filosofické) souvislosti a velké, sdílenými hodnotami definované kulturní (civilizační) celky.

Historická vlastivěda – staví do popředí svého zájmu soubor vlastivědných poznatků přírodovědné a společenskovědné povahy, a to jak v prostoru celé „vlasti“, tedy státu nebo země, tak v nějakém jejím regionu. Tradice historické vlastivědy dnes přežívá zejména na Moravě.

Historický materialismus – spolu s dialektickým materialismem základ marxismu, jenž chápe jedince ve společenském vývoji jako bytost, která vytváří materiální statky, čímž se aktivně podílí na dějinném pohybu, který podléhá zákonům dialektiky.

Historický pramen – vypovídá o době a souvislostech svého vzniku. Pro historiky prvořadý předmět studia, které spočívá ve vyhledávání a třídění informací, jejich kritice a komparaci s jinými údaji a souvislostmi, posléze interpretaci, tedy výkladu, a zapracování zjištěných poznatků a závěrů do širšího dějinného kontextu.

Historiografie – výsledek vědeckého zkoumání, historiografické operace, jenž zachycuje myšlenkové a hodnotové proudy, které ovlivňovaly dikci, hodnoty a společenské souřadnice historické práce.

Historismus – obecně vzato jedna ze základních poloh historického myšlení, protiklad naturalismu, který nepřístupuje ke skutečnosti jako k neměnné danosti, nýbrž studuje skutečnost v souřadnicích trvalého vývoje, tedy jako změnu. Historismus v historické vědě znamená jednak vznik předpokladů ke zkoumání dějin podle přísných metodických a řemeslných zásad, jednak přesvědčení, že historik sleduje chování jedince, individuality, v trvale se měnícím světě. Dějiny jsou tak chápány jako projev neustále se měnících skutečností, jejichž vznik nelze vyložit kauzálně, za pomoci nástrojů exaktních věd, je třeba jim ale porozumět.

Hospodářské dějiny – studují tendence, vztahy a souvislosti hospodářského vývoje společnosti. Hospodářské dějiny proto samy o sobě doširoka rozevírají široký tematický a problémový vějíř, který zahrnuje sociální dějiny, historickou demografii, statistiku, sociologii a ekonomické obory.

Ideální typ – pojem, jehož autorství náleží Maxi Weberovi, který si pro popis společenské skutečnosti zvolil „ideálního“, rozumějme typického reprezentanta nějaké třídy nebo sociální vrstvy. Ideální typ je proto sociologickým konstruktem, který však došel uznání i v historické práci, zejména při popisu typických, sociálně nebo třídně definovaných jevů. Max Weber rozeznával čtyři základní, ideálně typické kategorie jednání: účelově racionální, hodnotově racionální, afektivní a tradiční, zvykové. Pro typologii legitimního panství (vlády) pak stanovil tři ideální typy: charismatický, čímž mínil osobní schopnosti vladaře, tradiční, který byl dán rodovým původem nebo pokrevním příbuzenstvím, a zákonný, jehož legitimitu určovaly volby a intronizační rituál.

Ikonologie – zkoumá různé projevy vizuálního umění (grafika, malba, plastika, architektura) v kontextu jejich hlubšího, skrytého významu. Studium postupuje od identifikace prvků, přes stanovení obsahu vyobrazení, až po závěrečný, ikonologický výklad.

Ikonografie – zabývá se popisem a stanovením obsahu vyobrazeného.

Kolokvium – forma ukončení výukové jednotky, při níž student představuje výsledky své badatelské práce s následnou diskusí. Kolokviem se také může rozumět vědecké setkání odborníků nad jednou úzce vymezenou badatelskou otázkou, uvedenou zpravidla krátkým referátem. V praxi často splývají termíny seminář a kolokvium, rozdíl je někdy spatřován v dominantní roli představené práce v případě semináře a volnější debatou v rámci kolokvia.

Komparativní historie – je založena na srovnávání časově nebo prostorově blízkých struktur a historických událostí.

Konec dějin – kolem přelomu tisíciletí módní a hojně diskutovaný pojem, jehož autorství náleží Francisi Fukuyamovi, který pod vlivem převratných změn ve středovýchodní Evropě a postsovětském prostoru prohlásil vítězství liberální demokracie za „konec dějin“. Měl tím na mysli, že dějiny, přesněji velké vyprávění, jež propůjčovalo dějinám jednotu a smysl, dospěly ke svému konci.

Kongres – mezinárodní vědecké setkání zahrnující reprezentativní vzorek badatelů celého historického oboru (medievalistický kongres, kongres agrárních dějin), jehož cílem je podat přehled aktuálního bádání ve světovém měřítku a formulovat základní badatelské otázky oboru pro další období. Jednání kongresů se zpravidla dělí na plenární část, se zastoupením všech účastníků, a na část specializovanou, rozdělenou do sekcí, v jejichž rámci jsou detailněji diskutovány užší otázky. Profilovým znakem kongresů je jejich globální charakter, manifestace propojení vědy a politiky a v neposlední řadě velkorysý doprovodný program určený prezentaci pořádajícího pracoviště, města nebo země.

Konference – zpravidla mezinárodní vědecké setkání nebo porada odborníků nad širším okruhem vzájemně souvisejících a předem ohlášených otázek.

Kritická teorie – způsob myšlení, který pracuje s poznatkem, že žádná interpretace nemůže být objektivní, neboť je vždy podmíněna historicky, ať již dobově nebo osobní zkušeností. Tato podmíněnost může být nevědomá, nebo naopak zamýšlená, a je dána dobovými požadavky, nároky, ideologickými, politickými a etnickými (nacionálními) předsudky a sociálními vlivy. Není proto možné dobrat se jediného možného a pravdivého výkladu, nýbrž pouze více rovnocenných interpretací.

Kulturní historie – studuje společenské struktury nebo i vystupování jedince v jejich široce chápaném kulturním kontextu, tedy v dobových mentálních a hodnotových souřadnicích.

Kvantitativní historie – vychází z výpovědi kvantitativních pramenů (úctů, berních knih, statistik) a sleduje proměnu chování a vystupování jedince i společenských vrstev. Sleduje rovněž ekonomické procesy, sociální a demografické trendy nebo změny klimatu.

Mikrohistorie – je soustředěna na hluboký a všestranný rozbor vybraného dílčího, zpravidla velmi přesně definovaného problému, který je určen buď místně (sídlu), sociálně (domácnost, rodina), časově nebo věcně (pramen).

Místa paměti – pojem a dnes již také přístup k výkladu dějin, který historikům umožňuje rozlišovat mezi žitými dějinami (dobově podmíněnými vzpomínkami) a událostí samotnou. Místa paměti se mohou stát nejen historické události, nýbrž i pomníky, písemné dokumenty, ostatky nebo předměty. Tvůrcem konceptu míst paměti je francouzský historik Pierre Nora (*Les Lieux de mémoire*).

Monokauzální proces – proces vyvolaný, změněný nebo ukončený jediným zásahem nebo faktorem. Monokauzální interpretace klade důraz na jeden dominantní faktor (náboženské války).

Mrtvá kultura – materiální část kdysi živé kultury, která však stále vypovídá o hodnotách a společenském uspořádání zaniklých civilizací. Označována také jako kultura archeologická.

Nehybné dějiny – posměšné označení výkladu dějin, který není založen na otázkách a řešení problémů, nýbrž na prosté, samoučelné deskripci (popisnosti). Nehybné nebo

také „zastavené dějiny“ (*histoire immobile*) kladli historikové kolem časopisu *Annales* do vyhroceného protikladu k problémovým dějinám.

Nová historie – obdobně „jiná historie“ (*une autre histoire*), protiklad tradičního, událostního dějepisectví. Jiné označení pozdní školy *Annales*.

Nové kulturní dějiny – označení směru, který se na konci 80. let 20. století kriticky postavil k duchovním dějinám a dějinám struktur (mentalit). Metodicky se opírá o novou definici kultury, jež je chápána v celé šíři a síti společenských významů. Ve výsledku se tak nové kulturní dějiny zajímají o způsob, jakým jedinec hodnotí sebe a okolní svět, jaký smysl a význam přisuzuje svému jednání a jakou roli hraje jazyk. Za příkladné jsou dnes pokládány práce Michaila Bachtina, Norberta Eliase nebo Michela Foucaulta.

Od nepaměti – metafora, či spíše fráze, která v minulosti odkazovala na události, které nebylo možno potvrdit hodnověrnými svědky. Odtud také neurčitý, bájný nebo také prastarý věk „bez paměti“.

Orální historie – je založena na studiu a kritice a vyhodnocení vzpomínek, které jsou zachovávány a předávány ústní formou. Předmětem studia (pramenem) se tak stává nejen sdělované (vyprávěné), nýbrž i osoba vypravěče.

Paradigma – pojem, jehož autorství náleží Thomasi Kuhnovi, který upozornil, že se vědecké poznání nevyvíjí plynule, nýbrž vždy v určitých časových úsecích, jimž vládne jeden hlavní nebo několik navzájem provázaných předpokladů (paradigmat). Z nich jsou v příslušné době odvozovány hlavní výzkumné koncepce a soubory otázek, jejichž řešení je pokládáno za správné a společensky významné. Ve skutečnosti se vědecké poznání prosazuje změnou klíčových předpokladů, což se děje zpravidla v relativně krátkém čase, neobejde se bez konfliktů a často i osobně vedených sporů.

Postmoderna – myšlenkový směr, který vznikl pod vlivem nevelké práce Jeana-Françoise Lyotarda *O postmodernismu* (*La condition postmoderne*, 1979). Postmoderna klade důraz na pluralitu názorů, jejich rovnoprávnost a zpochybňuje jediný pohled na hodnoty a vývoj civilizace.

Pozitivismus – způsob myšlení, který hlásal, že by se vědecké poznání mělo vyhnout spekulacím a že by se mělo držet jen pevně „daných“, ověřitelných faktů a skutečností.

Samotný název byl odvozen z „pozitivní“ filosofie Augusta Comta (1798–1857), v polovině 19. století pozitivismus nabídl metodickou oporu historickým vědám, které začaly vyznávat objektivní (vědeckou) poznatelnost dějin. V českých zemích je šíření historického pozitivismu spjato především se jménem Jaroslava Golla.

Problémové dějiny – výklad dějin, který vychází z otázek a je soustředěn na řešení problémů. Opak nehybných dějin.

Procesualismus – neboli funkční procesualismus je interpretační koncepce, která se snaží postihnout pravidelnosti vývoje a změn kultury. S oblibou se uchyluje k metodickým postupům kulturní antropologie. Naopak postprocesualismus si více všímá individuálního, oslabuje vazby k přírodovědeckým disciplínám a nad obecné zákonitosti staví individualitu kritického poznání.

Proseminář – forma výuky na vysokých školách. Je spojena zpravidla s prvními semestry studia. Jejím cílem je objasnění teoretických a metodologických otázek spojených s některou z historických epoch nebo oborů historického tázání.

Přednáška – způsob vědecké komunikace, při níž je posluchačům poskytnut základní výklad k vybranému tématu, některé zajímavé segmenty jsou následně rozvedeny buď v diskusi (v případě „hostovské“ přednášky odborníka z jiného pracoviště), nebo v navazujících specializovaných seminářích.

Psychohistorie – klade do středu svého zájmu psychologickou motivaci aktérů dějinných událostí. Vychází z poznatků psychologie a sociologie, snaží se porozumět příčinám sociálního a politického jednání jedinců, skupin nebo i celých národů. Vědomě si všímá školského a vzdělávacího systému.

Seminář – forma výuky, při níž je student veden k aplikaci dovedností a znalostí získaných v prosemináři a přednáškách na konkrétním problému nebo materiálu. Seminář připouští také prezentaci výsledků vlastního bádání. Svou podstatou směřuje k ovládnutí základních metod a technik vědecké práce. Seminářem je nazývána rovněž jednoduchá forma vědeckého setkání mimo výukový proces, při níž se v úzkém kruhu diskutuje o úvodní přednášce, vybrané otázce nebo již publikovaném díle, přičemž téma semináře je vymezeno poměrně dosti úzce a profilovým znakem je aktivní podíl všech účastníků.

Seriellová historie – všímá si dlouhodobých trendů, zkoumá kontinuitu a diskontinuitu společenského vývoje v sériích relativně homogenních dat (ceny obilí, porodní statistiky). Metodické zásady seriellové historie rozpracoval Pierre Chaunu.

Sociální dějiny – kladou do středu svého zájmu sociální struktury lidské společnosti. Metodicky i řemeslně zeširoka pojatý výzkum rozlišuje mezi širším a užším přístupem. V širším smyslu sociální dějiny sledují sociální proměny společnosti, v užším segmentu pak studují dílčí jevy a procesy, které se vymykají souřadnicím politických nebo kulturních dějin.

Struktura – společenské a hospodářské jevy a souvislosti, které trvaly natolik dlouho, že unikly vědomí zúčastněných, dobově zaujatých pozorovatelů.

Strukturalismus – původně metoda, jejíž počátky sahají do počátku 20. století a která je spojena se jménem švýcarského lingvisty Ferdinanda de Saussure, především pak s jeho posmrtně vydaným kurzem obecné lingvistiky (*Cours de linguistique générale*, 1916). Dnes vědecký směr, který klade důraz na systémové vazby a svazky mezi dílčími jevy.

Totální historie – metodický požadavek školy Annales, která hlásala, že by historik měl vědomě překračovat hranice zkoumaného problému, a to jak v časovém, tak věcném smyslu. Totální historie (*histoire totale, histoire globale*) tak stanula v jakési opozici proti úzce chápaným sociálním, hospodářským nebo politickým dějinám.

Událostní dějiny – pojem, který použil Fernand Braudel v předmluvě ke své práci o Středozevní moři, aby se takto s pohrdáním vyrovnal s tradičně chápanými politickými dějinami čili dějinami událostí (*histoire événementielle*). Ještě před koncem 20. století se ale politické dějiny vrátily do historického výkladu, a to v podobě příběhu, který již nezůstává u prostého popisu někdejších událostí, nýbrž pracuje s dějinami mentalit, kulturními dějinami, symbolikou veřejného jednání a místy paměti.

Zhuštěný popis – pojem, který do literatury uvedl americký antropolog Clifford Geertz, jenž takto označil rituální nebo ritualizované jednání, symboly a gesta, jimiž byl utvářen a legitimizován veřejný prostor a stabilita společenských struktur.

K dalšímu čtení:

APPLEBYOVÁ, Joyce – HUNTOVÁ, Lynn – JACBOVÁ, Margaret: *Jak říkat pravdu o dějinách. Historie, věda, historie jako věda a Spojené státy americké*. Brno 2002.

BAYER, Erich – WENDE, Frank (eds.): *Wörterbuch zur Geschichte. Begriffe und Fachausdrücke*. Stuttgart 1996 (více vydání).

BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischen Sprache in Deutschland*. 8 svazků. Stuttgart 1972 (více vydání).

DE CERTEAU, Michel: *Psaní dějin*. Brno 2011.

FUCHS, Konrad – RAAB, Heribert (eds.): *Wörterbuch zur Geschichte*. 2 svazky. München 1987 (více vydání).

GEISS, Imanuel: *Geschichte griffbereit*. 6 svazků. Dortmund 1993.

OFFENSTADT, Nicolas (ed.): *Les mots de l'historien*. Toulouse 2004.

VEYNE, Paul: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec 2010.

